

Szerves szövegműködések Mezei Gábor: *Az organikus jelenlét poétikája**

GOROVE ESZTER

Általános Irodalomtudományi Kutatócsoport
irodalomtörténész
eszter.gorove@gmail.com

Az *organikus jelenlét poétikája* Mezei Gábor biopoétikai témájú írásait gyűjti egy könyvbe. A tanulmánykötetek sikerességét – avagy könyvként való olvashatóságát – veszélyeztető szétartás e könyv esetében szerencsés módon nem áll fenn. Éppen ellenkezőleg, nagy erénye a kötetnek, hogy a tanulmányokat egybefűző koncepció kohéziója erős: az irodalmi szövegek, különösen a lírai alkotások vizsgálatának fókuszait a szerző az előszóban pontosan kijelöli, majd az egyes tanulmányokban e szempontok érvényre juttatásával végzi el az irodalmi értelmezéseket.

A könyv központi tétele szerint az irodalmi szöveg olyan képződménye vagy termése a nyelvnek, amely képes megmutatni natúra és kultúra „közös felületeit”, miközben „elválaszthatóságuk” is szüntelenül előáll. Mezei az irodalmi szöveget azért tekinti különösen alkalmasnak e két fogalom közös játéktereként felmutatni, mert azok, állítása szerint, a poétikai folyamatok „önműködéseként” jelenhetnek meg. Ekképpen az „önműködés”, az „organikus”, a „magától vagy magából kibomló”, az „önmagától előálló”, vagy „önmagából születő” fogalmak működtetési teremtik meg azt a közös horizontot a kötet tanulmányaiban, ahol a natúra – e könyvben többnyire mint a heideggeri értelemben vett *phüszisz* – és poétika találkozhat.

* A kritika az NKFIH FK 146513 számú pályázat keretében született.

A tanulmánykötet a natúra fogalmához tartozóként veszi számba az „önmagából születőt” és „önmagától előállót”, míg az irodalmi szöveghez a „megalkotva létrehozó poétikai” tartozik. Eszerint a poétikai nyelvi önműködések révén áll elő, amelyek többek közt a vizualitás vagy az akusztikum jelenlétében érhető tetten. Az előszóban Mezei utal Francisco Varela meghatározására is, miszerint az autopoetikus rendszerek attól válnak élővé, hogy „saját komponenseiket ők maguk generálják, miközben éppen ezek a produkciós folyamatok alkotják őket.” (7–8.)

Már az előszóban is jól érzékelhető tehát az problémafelvetés, amely a könyv középpontjában áll, és lehetővé teszi, hogy olyan nyelvi működések kapjanak figyelmet az egyes tanulmányokban, amelyek „a nyelvben előálló, nyelvben létesülő révén tűnnek elő ebben a natúra és kultúra elválaszthatóságát is kikezdeni képes közelségben” (7). Az *organikus jelenlét poétikája* címben rejlő feszültség pedig – miként erre a szerző is rámutat (8.) – abból eredeztethető, hogy az organikus jelenléthez jutása nem történhet másként, mint a poétika közbejöttével, ami egyúttal háttérbe is szorítja, hiszen a megmutatkozás mindig elfedéssel jár.

A tanulmányok kérdésfelvetéseit megalapozó két kulcsfogalom, a natúra és a (technikai, kultúrtechnikai komponenseket is tartalmazó) kultúra dinamizálásakor folytonos egymásra hatást, nehezen stabilizálható összjátékot figyelhetünk meg az irodalmi szövegek terében. Az egymást feltételező és közben egymás érvényre jutását veszélyeztető entitások működése Mezei elgondolása alapján a nyelv anyagiségában érhető tetten. Ekképpen az írás kultúrtechnikája, a vizualitás, az akusztikum, a ritmus, a töréspontok és a szünetek válnak a tanulmányokban olyan megkerülhetetlen, az irodalmi szövegeket felépítő összetevőkké, amelyek értelmezése vagy működések megmutatása révén bontható ki az organikus és a technikai vagy kulturális feszültsége és egyben egymásra utaltsága.

A tanulmányok változatos témái és módszertana jól tükrözi ezt a belátást e két fogalom találkozásának összetett helyzetét vizsgálva. Olvashatunk a tér megírtságát (és hangsúlyozottan nem leírását) bemutató szöveget, amely írás és topográfia kettősét Walter Benjamin és Borbély Szilárd műveiben értelmezi (29–49.), a testhez való odafordulás nyelvi-technikai keretezettségét felmutató tanulmányokat (például a *Test – technika – önkéntelenség*. Mészöly Miklós című írást (66–88.) vagy a József Attila Ódájában a test kitettségét vizsgáló dolgozatot (89–111.). Látás és biopoétika kapcsolatára Pilinszky *Kráterének* elemzése révén mutat rá a kötet (112–125.); de az akusztikum és a tér megírása kapcsán nem maradnak el Szabó Lőrinc és Oravecz Imre műveinek elemzése sem (9–28.). A következőkben bővebben tárgyalandó, a lélegzetvétel szerepét mind biológiai, mind szövegszervezési szempontokból elemző Nemes Nagy Ágnes-tanulmány (126–141.) és a natúra (phüszisz) működéséhez leginkább közelített *Hosszú nap el* című Borbély Szilárd-szöveg értelmezése (170–188.) mind meggyőző módon, kiterjedt szövegelemzések keretében mozgósítja az elméleti problémafelvetéseket.

Itt emelném ki, hogy a könyv nagy erénye e szövegelemző módszertan működése. Mezei Gábor tanulmányai nagyrészt azonos dramaturgiát követnek: egy-egy

kijelölt probléma azonosítását (a táj megírása, testtapasztalat, betegség stb.), majd elméleti keretezését (többek között Heidegger, Nancy, Derrida, Sontag, Agamben, Kittler írásai felől) követi az irodalmi szöveg részletes elemzése. Főként a lírai alkotások vizsgálatánál szembetűnő a szoros olvasás módszertanát követő gondosság az elemzésekben, amelyek véleményem szerint a tanulmányok legizgalmasabb és leginkább gondolatébresztő részei, a teoretikus megfontolások kiváló applikációjával és tanulságos belátásokkal.

Itt fontos megemlíteni ugyanakkor a kötet két nagyobb hiányosságát is. Az egyik éppen az elméleti és szövegelemzői módszertanok együttes működtetéséből fakad. Mivel rendkívül erős elméleti koncepció határozza meg a könyv struktúráját és a tanulmányok értelmezési keretrendszerét, ráadásul az elméleti problémafelvetések mindig megelőzik az elemzendő szövegeket a tanulmányok szerkezetében, így elkerülhetetlen, hogy esetenként fullasztóan hassanak a szövegértelmezésekre. Egyes helyeken, úgy tűnik, Mezei a szövegeknek csak azon elemeit értelmezi, amelyek a keretrendszerét visszaigazolni képesek. Mindezzel nem a fentiekben méltányolt szoros olvasás erényeit vonom vissza, és egyúttal azt is elismerem, hogy ez az eljárás indokolt is lehet, hiszen a könyv bevallottan kiválasztott problémákra fókuszál, ugyanakkor meggyőződésem, hogy olvasási stratégiája következtében néhol a saját gondolatmenetét is potenciálisan gazdagító elemzési irányoktól fosztja meg magát.

A másik nagyobb, az egész kötetet érintő hiányosság a fogalomhasználatlaltal és a fogalomtisztázással függ össze. Mezei ugyan az előszóban idézi Francisco Varela fent említett megállapítását, és emiatt úgy tűnik, hogy az autopoézisnak és az autopoetikus rendszereknek jelentős szerepük lesz a könyv tanulmányaiban, ugyanakkor a későbbiekben kevésbé hasznosítja a Varela által megfogalmazottakat. Noha az „önműködés” Mezei több tanulmányában is hangsúlyos – különösképpen a *Hosszú nap el* elemzését bemutató szövegben, melynek tétje éppen az önműködés felmutatása – mindazonáltal a varelai autopoézis fogalma összesen két lapon, a 75. és a 109. oldalon fordul elő (test és technika kapcsolatát, illetve a test kitettségét vizsgáló Mészöly Miklós-, illetve József Attila-tanulmányokban). Továbbá annak kontextualizálása is elmarad, hogy miként kerül a bölcséleti tudományokba az autopoézis biológiai fogalma Niklas Luhmann elméleti szűrőjén keresztül.

Ugyancsak problémásnak vélem a *phüszisz*ként értett natúra fogalmának használatát, e két fogalom megfeleltetését, különös tekintettel arra, hogy állandó reflexiót igényelne a phüszisz kifejezés használatának esetében, hogy a könyv többnyire a heideggeri értelmezést veszi alapul. Számot kellett volna vetni azzal, hogy a heideggeri értelemben vett phüszisz hogyan viszonyul az arisztotelészi, illetve a tágabb görög hagyományban megalapozott fogalomhoz. Az így támadt új egy bővebb előszóban lett volna betölthető, amelyben a szerző tisztázza e fogalmak viszonyát. A kötetbeli tanulmányokat is gazdagította volna az ezzel összefüggésben kidolgozott határozottabb és világos elméleti reflexió, főként a könyv alaphangját adó szerzők (Arisztotelész, Heidegger, Varela, Luhmann) és fogalmak (phüszisz, poézisz és autopoézis) összjátékát tekintve.

Annak érdekében, hogy érzékelhetővé váljék a szerző módszertana, valamint a kötet jellegzetes eljárásmodjai, a következőkben két tanulmányra térek ki részletesebben – e módszert a könyv következetessége okán célravezetőbbnek tartom, mint az egyes tanulmányok egy-egy bekezdésbeli tárgyalását.

A *magából kibomló nyelv poétikája*. Borbély Szilárd: *Hosszú nap* el című tanulmány (170–187.) azért is kiemelkedő darabja a kötetnek, mert phüszisz és poészis működésének az előszóban is említett egymásra ható dinamikáit talán itt sikerül a szerzőnek leginkább megmutatnia. A tanulmány tétje, hogy bemutassa, hogy a fogalmi feszültség phüszisz és poészis között mennyire oldható fel, ha a „magától kibomlást” nyelvi eseményeken keresztül próbálja megközelíteni. Vannak-e a létrehozásnak, az előállításnak olyan mozzanatai, amelyek e kibomlás jegyeit hordozzák magukon? – teszi fel a kérdést a szerző (172.).

A *Hosszú nap* el értelmezését a tanulmány távolról, a kittleri Anselmus-példával kezdi, amelyet átköt a hosszúvers elemzéséhez, a hangnak és az írásnak e versben megmutató lehetséges találkozási vagy töréspontjaira rámutatva. E töréspontok és a töredezettség teszi lehetővé a tanulmány szerint, hogy újból és újból megkezdődő „létesülések” keletkezzenek, vagyis a töréspontok mentén átmeneti jelentések, újraértelmezések folytonos működése építse fel a szöveget. Mezeit idézve: „a vers akusztikus és vizuális működései újra és újra felülírják egymást, és ezzel nem teszik lehetővé a döntést annak tekintetében, hogy a szöveg alapvető vonatkozathatóságát érintő esetekben melyik kerülhet előtérbe. A szövegben való jelenlétük tehát párhuzamosnak nevezhető, amely párhuzamosság magában foglalja ezek egymást újra és újra háttérbe szorító, egymás ellen ható jelenlétét; ami ebben a poétikában megmutatkozik, az rögtön elfed valamilyen jelenlétet, az írás elfedi az akusztikusan előállót és viszont” (177.).

Ennek a működésmódnak első példajaként a tanulmány a madár vagy szél által okozott hanghatások eldönthetlenségét hozza fel, szemléletesen megmutatva a töréspontok által bekövetkezett újraértelmezések előállítását.¹ Mezei plasztikusan mutatja be a kiemelt részlettel, hogyan működik a szövegben az állandó elfedés és újraértelmezés az olvasás során: hol a szél, hol pedig a madár tűnik fel a lombok és ágak mozgását okozó aktorként. Nem érvénytelenítve a tanulmánynak a szöveg működéséről tett megállapításait, felvethető annak a lehetősége is, hogy nem áll az olvasó döntéshelyzetben, vagyis szükségtelen, hogy a hang forrását egyetlen cselekvőhöz kössük. Olvasható szimultaneitásként is, ahol együttes jelentések és jelenlétek mozgatása érvényesül, nem csak felülírásként vagy eldönthetlenségként. Ez alapján érthető volna úgy is a szöveg, hogy a madár zörgeti az ágot, a szél zizegteti a lombokat, és e két hanghatás összefolyását érzékeltetve az írásban egymásba ékelődnek ezek a mondatrészek. Hozzáteendő, hogy talán Mezei is hasonló megállapítást tesz, amikor a phüszisz és poészis egyidejűsége kapcsán kijelenti, hogy az újraértelmezés vagy felülírás nem jár együtt a törléssel. (178.)

¹ Borbély Szilárd verséből az alábbi idézetet emeli ki a tanulmány: „A lomb között A lombok közt A szél / ágak között lakik, közöttük egy kis / madár Az zörgeti A szél Az ágot / zizegteti A lombokat, úgy bújna / szeretne szállni, úgy szeretne el [...]” (176.).

Az a nyelvi önműködés, amelyben a magából kibomlást igyekszik a tanulmány megragadni, a ritmus, a jambusok szerepe felől lesz érthető. A ritmust mint keretet, sablont értelmezi a szöveg, ami utólag töltődik fel nyelvi elemekkel, olykor figyelmen kívül hagyva a grammatikát, szintaxist és a szavak egységét – mintha a phüszisz megmutatkozása történe a ritmus működésének folyamatában, itt lehetne tetten érni az önmagából képződő versnyelvet. De ez az utólagosság – vagyis a ritmus szavakkal történő feltöltése – egyszerre lehetetlennek is tűnik, tekintettel arra, hogy nincs jambus szavak nélkül. (182.) A tanulmánynak ez a részlete összecseng Varelának az autopoetikus rendszerekről tett megállapításával, így itt különösen fájó hiányérzetet hagy, hogy a tanulmányban nincs rá reflexió.

A jambus mellett a másik meghatározó komponense e nyelvi kibomlásnak az iterativitás, tekintettel arra, hogy az ismétlések révén látványosan bomlanak ki saját anyagukból a szavak (vö. „Menny, ó Menny, Ó mennyi fájdalom”, illetve a „Hull a hó részlet”).² A tanulmány szemléletesen mutatja be a saját anyagukból tovább bontakozó szavakat: „Az önmagából kibomló versnyelvi képződés a nyelv anyagiságán keresztül valósulhat meg, miközben a fentiek alapján éppen ez az anyagiság, a nyelv akusztikus működése az, ami a phüsziszhez történő közeledés alapja lehet, ami a phüszisz elfedő felmutatásához hozzájárulhat” – olvasható a tanulmányban, és ekképpen jut el a végkövetkeztetésig, miszerint „az irodalom nyelvét a létrehozás és kibomlás közötti viszony megmutatkozásának helyeként” jelöli meg. (187.)

Noha a tanulmányban a „Hull a hó...” részlet elemzése révén a szerző meggyőzően mutatja be a nyelv anyagiságának megjelenítését, azzal a kijelentésével, miszerint az olvasott szakasz csupán a megjelenítésre szorítkozik, és nehéz volna további szemantikai funkciót rendelni hozzá (184.), nem értek egyet. Gazdagíthatta volna az is az elemzést, ha a nyelv anyagiságát felmutató ritmusból és iterativitásból fakadó önműködések vizsgálatán túl, az épp ezek révén is előálló szemantikailag megképződő szóalakok, valamint az ezek következtében a verset továbbblendítő gondolati egységek is vizsgálat tárgyát képezték volna. Példaként hozható erre az adott szakaszban a „hull a hó” ismétlésén keresztül létrejövő „hulla” szó megképződése – mely inkább felolvasott, akusztikusan hangoztatott formában jelenik meg. Ez a vers hangoltságát tekintve meghatározó elem figyelmet érdemelt volna, illetve tovább vezethetett volna a tanulmányt záró, testről szóló részlet kérdéseire is.

Az *organikus nyelvi megmutatkozása. A légzés példája*. Nemes Nagy Ágnes című tanulmány (126–141.) kapcsán szeretnék röviden rámutatni, hogy amellett, hogy Mezei Gábor elemzése milyen mélyrehatóak, az értelmezések mégis könnyen önmagukra zárulhatnak. A *Lélegzet* című vers elemzése során a tanulmány annak feltárására vállalkozik, hogy a szövegnek a saját beszédszerűségéhez fűződő viszonyát a lélegzetvételnél versszak (a „lélegzet színreviteleként értett szöveg” [135.]) és az írás

² „A hó Ha hull A hó Ha hull A hó / Ha hull Ha hó Ha hull Ha hó Az arcra / Ha arcra hull A hó Ha hull De szép / A hó Ha könny Ha könnyen szálldogál / Ha hull A könny A könnyű hópíhét / De szép Ha hó A hóhullásban nézni [...]” (183.).

befejezettségének feszültsége révén mutassa meg. A beszéd, légzés és írás hármának egymásra gyakorolt hatása, egymást feltételező, de ugyanakkor egymást kiiktató vagy elfedő működései a szövegelemzés és a háttérben meghúzódó elméletek (a derridai pneumatológia és logosz kapcsolata, illetve az agambeni szűrőn át értett cezúra) mozgósításával mutatkozik meg.

A levegővétel biológiai önműködésének felfüggesztése történik a tanulmány szerint a versben, miközben a nyelvre való ráutaltsága válik láthatóvá – hiszen hozzáférhetőségét csak a nyelvi beágyazottság biztosíthatja. A lélegzetvételnyi versszakhossz, az azt követő cezúra, majd a vers végén a „lélegzetnyi végtelen” oximoron a tanulmány szerint úgy értelmezhető, mint a lélegzés színrevitele, vagyis a beszéd közben elfogyó levegő; a cezúra mint levegővétel, majd a végtelen mint a nyelvi ismételhetőség záloga válnak a légzés folyamatát megmutató nyelvi eseményekké a szövegben. Mezei Gábort idézve: „A vers tehát a légzésfolyamat stádiumainak az íráshoz való hozzárendelésével e biológiai önműködés egységeit a nyelvi egységek szerialitása, a *caesurák* elhelyezkedése, a nyelv szükségszerű differenciáltsága és üres helyekre való ráutaltsága révén írja elő [...], a nyelv előírni látszik a biológia működését, a biológiai önműködés helyébe a nyelvi önműködés lép” (140.).

Noha a légzés poétikai megjelenítése áll a tanulmány középpontjában, az elemzés a pneumatológia belátásainak bevonása ellenére sem játssza ki a „lélegzet” szóban rejlő lehetőséget, annak etimológiai történetét (vö. a *-lél* alapszóból eredeztethető ’lélegzet’ és ’lélek’ jelentések) avagy kultúrtörténeti vonatkozásait (például a zsidó-keresztény hagyományban az Isten által emberbe lehelt lélek). A lélek és a lélegzetvétel közös metszetének alaposabb bevonását az angyalruhák megjelenésén túl az imára, könyörgésre emlékeztető hangvétel is erősíthetné – noha azt, hogy imaszerűsége, fohászra utaló jellegzetességei vannak a szövegnek, a tanulmány szerzője is említi egy ponton (136.).

Még ha Derrida pneumatológiai fogalomértelmezése és grammatikához, logoszhoz való viszonya határozza is meg a tanulmány elméleti orientációját, meglátásom szerint a lélektan (pneumatológia) kiterjesztése sem lett volna haszontalan. Az angyalruhák, illetve az angyal képzetének bevonása miatt azt is érdemes megjegyezni, hogy korábban a pneumatológia három kategóriára oszlott, az első kettő az Isten és a nem testi istenség kisebb lényének (azaz az angyaloknak) szubsztanciális tulajdonságait foglalta magában, a harmadik a psziché pneumatikus gyökereivel foglalkozott, és így magában foglalta az emberi elme tanulmányozását, amely végül a pszichológia területévé vált.

A vers zárósorában megjelenő „lélegzetnyi végtelen” is erősítheti azt a lehetőséget, hogy a *lélek, élet, levegő, légzés* fogalmait működtesse együtt a szöveg. Nem felelendő, hogy mind a két, a tanulmányban szereplő vers az *Énekhanga* ciklus darabja. Így az éneklés – mint a hangoztatás és a levegővétel technikájának még specifikusabb formája a beszédhez képest – további lehetőségeket adott volna a szöveg értelmezéséhez, beleértve akár a cezúrának az énekben is kitüntetett szerepét. Illetve, amennyiben érzékeljük a szöveg imajellegét („Ne hagyj el engem, levegő”), akkor az

Énekhangra ciklus a zsolttárhagyományhoz is kötheti a szöveget (könyörgő zsolttár), aminek révén az a nyelvi ismételtetőség, amit a tanulmány is hangsúlyoz, további jelentőséget is kaphat.

Az angyalruhák röntgenképeken való megjelenése (mint a tüdőben lévő levegő képe) egyszerre kapcsolja össze a transzcendens képét a technikaival, az angyalt a gép által készített képpel, az ezüstös jelző egyszerre tartozik az angyal minőségéhez és a röntgenkép látványához. Noha a tanulmány is jelzi, hogy az ezüstös szín megjelenésének révén folytatódhat a második versszak éppen az ezüstnyárfa képével, ám a nyárfa és a tüdő képének (nem csak röntgenképének) hasonlítása már nem kerül elő. A fa ágai, a lomb és a tüdő felépítése, vagyis az ágakhoz hasonlatos hörgők elágazásának képe és a hólyagocskák mint levelek vagy mint a nyárfa pamacsos virágtermése, illetve az, ahogyan a termés száll a levegőben, a röntgenképen megjelenő angyalruha-ként azonosított levegővel is hasonlítható.

Ez a képi összejátszás azért lehet fontos, mert ekképpen két azonos formájú dolog lélegzetcseréje zajlik a versben, az ember a fa tulajdonságaival ruházódik fel (nyárfa-szerű tüdő), miközben a fa emberi attribútumokat kap (amennyiben neki is arca lesz a „kettőnk arca” részletben, és cselekvően megszemélyesíti a „fújja” ige). S noha a formabeli azonosulás megtörténik, a fa mégis (miként az angyal-képzete) inkább köthető magasabb rendű létezőkhöz, mivel a megtisztulás lehetőségét hordozza: a szennyezetlen élet visszafújását gyakorolva – újfent mozgósítva a könyörgés, de akár a gyónás aktusait is. A pneumatológia fogalomtörténeti bevonása az értelmezésbe ekképpen további elágazásokat nyújthatott volna a lelki tisztulás folyamatára rímeltetett levegő-vételnek az értelmezéséhez.

A két tanulmány bizonyos részleteinek közelebbi bemutatásával és az egyes pontokon vitatkozó, vagy a tanulmányok perspektíváit még inkább megnyitó megjegyzésekkel remélhetőleg láthatóvá vált, hogy Mezei Gábor kötete probléma- és szövegeérzékeny; elmélyült és szoros olvasatai izgalmas, továbbgondolásra ösztönző belátásokra jutnak. Az *organikus jelenlét poétikája* olyan tanulmánykötet, amely számos szerző műveiben képes biopoétikai eljárásokat tetten érni, elemzése jelentős hozadékokkal járnak, ezzel a biopoétikai kutatások fontos, párbeszéd- és vitaképes könyveként regisztrálható.

(*Prae, Budapest, 2023.*)